

על שתיקה מדברת ושתיקות שמחוץ לשדה הבלשנות

דברים בערב השקת הספר "מדברים שתיקה" מאת מיכל אפרת

ב"קרן הספרים" קרית-טבעון (13 באפריל 2015)

יוסי זלצמן*

בראשית דברי אני מבקש לקבל בברכה את הספר שאנו משיקים הערב. אנו למדים מהכותרת שמדובר בעיון בלשני בשתיקה כמרכיב בתקשורת הלשונית. המטרה היא להעיר, לתאר ולסווג את ההקשרים השונים ותפקידי השתיקה במהלך העברת מסר או מידע. זהו ההיבט המהווה רכיב במהלך נרטיב. שתיקה שמביעה משהו בשל הקשר הסימביוטי עם השפה, המכונה באנגלית eloquent silence.

אינני עוסק בבלשנות ולא בהרמנויטיקה אבל אני יכול להבחין שיש כאן עבודה ממצה, מעניינת, הפורסת יריעה רחבה על ההיבטים הרבים בשתיקה כמרכיב בתקשורת מילולית. אך אולי ראוי לציין כי עוד בטרם אותו דיון ממוקד בשתיקה המדברת, בתיחום סוגי שתיקה (פרק 1) המשתרע על כ-80 עמודים, מוצגות כאן דוגמאות ומובאות מעולם הספרות, השירה, ספרי-קודש, המוזיקה, הפרסום, הפסיכולוגיה, חוק ומשפט, ועוד, המהוות דגימה נפלאה של התרבות בה אנו חיים. עבודתה של מיכל אפרת מתכתבת הן עם שירה אוניברסלית והן עם יצירותיהם של משוררים עבריים. העושר של "נכסים רוחניים" המוצע לנו בפרק ראשון, בעל ערך בפני עצמו, חורג הרבה מעבר לאופק המחקר הבלשני ומעמיד את הספר על עמודי יסוד איתנים. הורגלנו לבחון מעשי יצירה במושגים של הפרדה בין תוכן לבין צורה, תוך נטיה לראות בתוכן את העיקר. ספר זה מדגים יפה מדוע אין להפריד בין תוכן וצורה, שכן הם יחידה מונוליתית. אולי הוא גם דוגמה לכך שלא תמיד, כאשר השכלתנות, הטכנולוגיה, האקדמיזציה והתותחים רועמים, המוזות...

אני רוצה להודות למיכל, שעל ידי הזמנתה, נתנה לי הזדמנות להיחשף לכל העושר הזה. אמרתי שאינני עוסק בבלשנות, על כן אולי מתבקשת השאלה: מה אני עושה באירוע זה? פגשתי את מיכל אפרת בתערוכת פסלים, מעשה ידי, שנערכה בקיץ 2012 בגלריה העליונה של מרכז ההנצחה בטבעון. אולי, מה שמשך את תשומת לבה של מיכל, יותר מהפסלים, היה שם התערוכה: "להקשיב לשתיקה". ובהקשר לאותו שם שבחרתי, אני רוצה לדבר אתכם על שתיקות, אשר מעבר לשתיקה שבדיבור. בהזמנה לאותה תערוכה כתבתי:

"פסלים אינם מדברים. הם רק נוכחים. יש אשר בנוכחותם טמון סמל. הסמל הוא

גילוי עמום ומרומז של מהות שהיא כשלעצמה מעבר לכל אפשרות של ביטוי לשוני."

"לקליטת הסמל עלינו ללמוד להקשיב לשתיקה."

אני חייב להודות שצורת ההצגה בטאה מניע מאוד אישי. אחרי כ 30 שנה של עיסוק (כפיזיקאי) במחקר מדעי-טכנולוגי, שבו הממצאים חייבים להימסר בתור "ידע מובהק ומדויק", הרגשתי שעולם זה היה צר עלי. חשתי כי ההוויה האנושית חורגת אל מחוץ למחוזות הניתנים לתיאור על ידי הידע המובהק, הרציונלי והאובייקטיבי (מילים, נוסחאות, משוואות, גרפים, ויתר הממצאים המעבדתיים או התאורטיים הקיימים באותו מכלול המכונה "שפה"). פניתי לפיסול כדרך חיפוש, וכדרך ביטוי "מעבר לשפה". בפיסול, כפי שאני הבנתי אז את המרחב הזה, אין די בלייצר דברים "פים" או דברים המייצגים קטעי מציאות. מעשה הפיסול הוא חיפוש נואש של גילום אובייקט הנושא אתו משמעות. אז אימצתי את קביעתו של ארתור דנתו (Arthur Danto) אשר רואה את דבר האמנות כ**התגלמות של משמעות** (Embodiment of meaning¹).

"לקליטת הסמל עלינו ללמוד להקשיב לשתיקה."

בהקשר לכך, אני מבקש לספר סיפור המובא על ידי מרטין בובר ב"אור הגנוז":

"אמר רבי לוי יצחק: כתוב בישעיה: "כי תורה מאתי תצא". באיזו תורה הכתוב מדבר? הרי אנו מאמינים באמונה שלמה שהתורה שקיבל משה מסיני לא תהא מוחלפת ולא תהא תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו? אין היא ניתנת לשינוי ואסור לנו לנגוע באותיותיה. אבל הרי לא האותיות השחורות בלבד אלא גם החללים הלבנים הם אותיות של התורה, אלא שאין אנו יכולים לקרוא אותם. לעתיד לבוא יגלו חכמים את הסתרים הלבנים של התורה."²

אנו קוראים רמז למציאות נסתרת שמצינים אותם חללים לבנים בין האותיות השחורות. לקליטת משמעותם של החללים עלינו ללמוד להקשיב ולהתמקד גם במה שבין האותיות השחורות. בסיפור זה, בובר מציג את השקפתו שהשפה (המילים הכתובות בשחור) הן הכלי של המחשבה, או התחום הקוגניטיבי שלנו. בין המילים, בקטעים בהם המחשבה שותקת, באים לידי ביטוי היבטים אחרים של התודעה: התחושות, הרגשות, העולם הנסתר. הקשבה לשקט הדומם שבין המחשבות מקבילה לראיית החללים הלבנים משל היו גם הם אותיותיה של התורה.

ניתן לראות בעבודתו של תומס ברונו המוזכר בספר "מדברים שתיקה" כמאפיין שתיקה זו: ברונו משווה בין יחס שקיטה-דיבור לבין היחס של הנייר הלבן לסימני הדפוס שעליו.³ רקע ודמות. האם ברונו ומרטין בובר מדברים על אותו דבר? סבורני שלא.

השתיקה שבסמל (באמנות), והשתיקה שבמציאות נסתרת איננה חלק מהמהלך המילולי ולא חלק מהנרטיב, היא איננה eloquent silence. יחד עם זאת השתיקה הזאת יכולה לשאת משמעויות בלתי ניתנות להיאמר במילים (unspeakable meanings). אולי עלי לסייג

אמירה זאת ולהגיד: משמעויות בלתי ניתנות להיאמר **על ידי אותו אדם** שותק. אנחנו נכנה אותה "השתיקה הסמלית".

דוגמאות לשתיקה סמלית לא חסרות בחיי יום יום: רגעי אינטימיות בין בני זוג, שתיקת ה"ברוגז" ושתיקת הפיוס בקרב המשפחה או חברים, אימא האוחזת לראשונה את תינוקה אחרי הלידה, טיול במדבר ואי-דיבור של אדם על מצוקותיו. שתיקות עם משמעות כוללות גם אי היכולת לספר על חווית אונס, זיכרונות דוממים אצל השורדים ממחנות המוות, חיילים בפוסט-טראומה ומצבי דיכוי במשפחות במגזר החרדי (כל הדוגמאות האלה מוזכרות ומוסברות יפה בספר שלפנינו כתופעות איקוניות ראשונית בהקשר של שפה).

אולי, אולי יש הקבלה מסויימת בין מה שאני מכנה "השתיקה הסמלית" לבין מה שמכונה "הלא-נאמר" (או, בדימוי של אביתר זרובבל, "הפיל שבחדר") בספר "מדברים שתיקה"⁴.

(...) "הפיל שבחדר, הוא נמצא במרכז הסלון, כולם מבחינים בו ונדרשים לתמך כדי לא להיתקל בו, ואולם אין מסלקים אותו – הוא שם..."

אבל הפרספקטיבה שלי אחרת. אני מנסה להציג חוויות במרחב "מעבר למילים". מחוץ לשדה התקשורת המדוברת. אולי אפילו מחוץ להיבט הקוגניטיבי. מכאן שהביטוי לחוויות אלה, מבחינתי, חורג אל מעבר לעיון הבלשני.

כדי להמחיש, אולי אביא מקרה שהיה: ילד הולך לכיתה א'. אחרי כמה שבועות מתחילת השנה, הילד חש כל בוקר מחנק. משהו רע קורה מבפנים. הוא כאילו משותק, לפעמים עם דמעות בעיניו אך איננו בוכה בקול. אין הוא יכול לדבר, להסביר, להישיר מבט, הוא גם לא מבין. הוא לא למד את המילה "מועקה". אחרי שהמצב חוזר על עצמו שוב ושוב, והוריו שואלים אותו מה קורה, הוא רק מסוגל להגיד "בא לי הדבר הזה". הוא לא אמר יותר כי הוא לא ידע מה זה, לא היה מסוגל להכיל במחשבתו מה מתרחש. שתיקה? שקיטה? השתקה? הלא-נאמר? לא! הילד לא ידע שקיים תחום הנקרא בלשנות. לא ידע מי זה "הדובר" ומי זה "המאזין". לא ידע על מסמן ומסומן. זה היה "מעבר למילים". אפשר שאלה מסוג החוויות שמכיל אפרת מכנה "חוויות חומקות מהמילים". (למותר לספר לכם שהילד הזה שתק יותר מחצי יובל את החוויה הזאת, ומשהו שנותר ממנו, הוא אני).

בשנת 1989 הרצה אנדראה סאבאדיני (Andrea Sabbadini) בכנס הבין-לאומי ה-39 של האגודה הפסיכואנליטית האירופאית. שם ההרצאה היה גם הוא "להקשיב לשתיקה" והיא דנה במשמעויות השתיקה, או השתיקות השונות בסיטואציה הטיפולית.⁵ לא כל השתיקות, על פי סאבאדיני, הן שתיקות מדברות, אך כל השתיקות נושאות אתן משמעות.

עד כאן על השתיקה הסימבולית, זאת הנושאת איתה מטען ומסר, גם אם לא תמיד מובן או מפוענח על ידי השותק או על ידי זולתו, אולי גם היא "שתיקה כאמצעי הבעה" אבל לא בהכרח "שתיקה מדברת" מאחר ואין היא בהכרח מרכיב טבעי של השפה ברובד המילולי.

הייתי רוצה להציץ עתה לסוג אחר של שתיקה. שתיקה עמוקה יותר. בסיסית יותר. אני אכנה אותה "השתיקה הגורפת" או אולי "השתיקה הטוטאלית" (radical silence).

כדי להתחיל ולהתקרב לסוג זה של שתיקה, עלינו להזכיר את ז'אק לאקאן (Jacques Marie (Émile Lacan, 1901 – 1981) פסיכואנליטיקן צרפתי בעל תאוריות על פילוסופיה, ספרות, ותקשורת, ולעיין בתורתו על סוגי השיח האנושי. לאקאן קובע שתקשורת בין-אישית היא תמיד כישלון, והיא חייבת להיות כישלון כדי שנמשיך לדבר אחד לשני. אילו היינו מבינים אחד את השני, היינו שותקים. הבסיס לתורתו הוא ברעיון הפרוידיאני שזה בלתי אפשרי להביע במילים את האמת הפנימית מאחר והדיכוי העצמי מחזיק את התשוקות מחוץ לשדה השפה.⁶ אין צורך ללמוד את תורתו של לאקאן או להסכים עם המעט שאני הבאתי כאן כדי להשתכנע שיש מי שעבורו הפגיעה מכשל תקשורתי קשה שבעתיים. או להבין את אלה שעוסקים בשאלת משמעות חייהם, ומחפשים תשובות בדממה.

ברהמה קומריס (Brahma Kumaris) כותב שבכל אחד מאתנו קיים אותו מרחב פנימי שקט, אליו ניתן להתכנס אם רק נרצה בכך. השקט הוא המצב הטבעי של מוחנו; מצב בו הוא מפסיק לייצר אין ספור מחשבות והמחשבה שלנו דוממת ושלווה. מוח דומם, חופשי מכל "רעשי" המחשבות והתבניות מהווה מטרה וצעד משמעותי להתפתחות רוחנית. ומצד שני, אנחנו קוראים בספר "מדברים שתיקה" ציטוט ממטרלינג לפיו

"השתיקה היא הרמה הגבוהה ביותר והביטוי הנעלה לנפשו של האדם. רק בשתיקה מתגלה עצם פנימיותו של האדם. כל מה שאפשר להגיד (במילים) הנו במהותו לא כלום" ... "מה שמתחת לסף-ההכרה הוא הרבה יותר ממה שיש בהכרה".⁷

על פי דברים אלה לא נתפלא אם כל כך הרבה צעירים (ולא צעירים) מחפשים בסדנאות שתיקה והתכנסות (כדוגמת ויפאסאנה) הקלה למצוקותיהם, או איזון פנימי ופיוס. גם אורח החיים במנזר לטרון המשמש נזירים טראפיסטים (זרם במסדר הבנדיקטינים שבכנסיה הקתולית) נראה לנו פחות "מוזר" לאור דברים אלה. עקרונות המסדר הינם חיי פשטות ויצרנות בשיטות פשוטות, תוך נדירת נדר שתיקה. על שום נדר זה נקרא המקום "מנזר השתקנים". התכנסות אישית אל הרוחניות? סלידה מדיבור בנאלי? אכזבה ממניפולציות השפה? ואולי ברוח זו, אבל ללא כל קשר לדת, הנוהג בקיבוץ "נאות סמדר" שבהתכנסויות לארוחות בחדר האוכל הקיבוצי אין מדברים: בזמן האכילה בצוותא – שתיקה גורפת.

דוגמה יפה של השתיקה הגורפת אנו מוצאים ברומן של יהושע סובול "שתיקה"⁸ בו מסופר על אדם אשר במהלך חייו לא כתב מילה משל עצמו, ובעיקר כפה על עצמו אלם מרצון, ושתק כל ימי חייו. יש בשתיקתו של אותו איש מרד פאסיבי מתוך ניסיון נואש לשמר איזה ייחוד, מין אוטנטיות, בסביבה שבה רוב הדיבור של האנשים האחרים הוא חזרה על עצמם או על דברי אחרים. שתיקתו נושאת אתה סימן של נאמנות לבאים אתו בדברים ופוחתת בפניו גישה לסודות כמוסים של הסובבים אותו (בספר "מדברים שתיקה", מנותח ספרו של סובול כדוגמה לציטוט כשתיקת העצמי.⁹)

עוד דוגמה יש בסרט הראשון של ליב אולמן "פרסונה" (Persona), בבימוי איגמר ברגמן, (1966). בסרט, שחקנית יפה ומוצלחת, מחליטה פתאום להפסיק לדבר, ובמסד הרפואי אין כלים לרפא אותה. הבחירה לשתוק, כביכול, נוגעת רק לעצמה, כאילו בחיפוש אחר עצמיותה, כעמדה של טוהר מוסרי, משקפת גם סירוב להמשיך לגלם בהכנעה את התפקידים של "אחרות נשית" שהחברה מטילה עליה. השתיקה של פרסונה היא סוג של עוצמה, המכילה גם סאדיזם, ומציבה את בעלת השתיקה בעמדה של כוח ושליטה על האחות המטפלת (שמה אלמה) שהופקדה עליה לסעוד אותה או לרפא אותה. למעשה, השתיקה של פרסונה מהווה עמדה של כוח כלפי העולם כולו. (אגב: במקורות האטימולוגיים, "פרסונה" משמעותה מסיכה, דמות בתיאטרון, תפקיד של פרט בציבור, או אישיות. השם "אלמה" פירושו נפש, ובמקור עברי "עלמה" אישה צעירה).

לקראת סוף דברי, כאשר אנו מצויידיים במושג "שתיקה גורפת" (או "שתיקה טוטאלית") אני מבקש לחזור ולדבר על אמנות. על אמנות עכשווית, בעקבות מאמרה החריף של סוזן זונטג "אסתטיקה של השתיקה" משנת 1969.¹⁰

בעבר, האמנות נתפסה כביטוי של המודעות האנושית השואפת להכיר את עצמה. בשנים האחרונות, היא נוטה להתייחס לצורך ההולך וגובר של המוח לניכור מעצמו. לא ביטוי של המודעות האנושית אלא להיפך: עננת הבורות מעבר לידע. דממה במקום אמירה. אמנות כביטוי לסכלות.

האמן של היום נוטה להקשות על הדיאלוג שעליו לקיים עם הצופים. במקום להביע בקול צלול הוא מסתפק בשתיקה או בטשטוש. השתיקה הגורפת היא כנראה המהלך האולטימטיבי. אבל למעשה, הבחירה בשתיקה אינה מתממשת בשלמות. האמן ממשיך לדבר אבל באופן שהקהל לא יכול לשמוע או להבין. רוב העבודות החשובות של ימינו נתפסות על ידי הקהל הרחב כמהלך אל השתיקה (או הבלתי מובן, השקוף) הן גם התפרשו כזניחת המיומנויות האמנותיות, האחראיות, הכישרון, ועל כן, כמעשים אלימים נגד אותו קהל. למעשה, האמנות בת זמננו היא רועשת (לפעמים נתפשת כבליל-שפות - מגדל בבל) אך משתוקקת לדממה.

הרושם הוא שתרים אחר אמנות המבטאת את העובדה שאין מה לבטא, שאין עם מה לבטא, שאין כוח לבטא, שאין רצון לבטא, כפופים להתחייבות עתיקת יומין לבטא. מושגים כמו דילדול, דממה, ריקנות, צימצום, משרטטים מרשמים חדשים לחוויה האמנותית ספוגה חושניות ומידיות.

האמנות המסורתית מזמינה אותנו לצפות. האמנות השותקת מציעה לנו לבהות. לבהות זה אולי הכי רחוק מהמחויבות אל ההיסטוריה, הכי קרוב לנצח, שהאמנות העכשווית יכולה לשאוף אליו. הנטיה באמנות זאת היא אל פחות ופחות. מעולם לא היה קודם כה ברור כי "פחות יכול להיות יותר".

הנטיה להתעקש על פירוש מעשה האמנות כאמצעי הבעה מולידה את הגירסה המפוקפקת ששתיקה מעוררת את רעיון ה"בל יתואר", הבלתי ניתן להאמר, הבלתי נתפס. בימינו האמן מחובר לחיפוש השבר, החריגה, הפגיעה בנורמה המקובלת. פגיעה במוסכמות הפורמליות של האמנים של ימינו מעניקה לעבודת האמנות הילה של רוחניות בלתי מובנת, במיוחד כאשר הקהל חש אי נוחות בשל העדר מה שניתן היה להאמר אך לא נאמר.

כל עבודת אמנות מגישה לנו פראדיגמה של ידיעה ותפיסה. היא מסמנת מערכת העדפות לגבי מה שניתן ומה שלא ניתן להיאמר. בשתיקה גורפת, האמנות חושפת את הצורך של העידן שלנו (כמו כל עידן) להמציא מחדש את פרויקט הרוחניות שלו. וכמו כל פרויקט רוחני הוא נידון לכלות את עצמו.

ובחזרה לחיי יום-יום של כל אחת ואחד מאתנו, כאשר אנו מופצצים ברעשים מכל עבר, נכון מתמיד לסכם ברוח ספר החכמה שהוא "עת דיבור ועת שתיקה".

*דואר אלקטרוני של יוסי זלצמן: salzman@ee.technion.ac.il

מראי מקום

1. Arthur Danto "The Transfiguration of the commonplace" *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, **33**, 1974, pp. 139-148.
2. מרטין בובר, *אור הגנוז*, (ירושלים: שוקן, 1946), עמ' 196.
3. מיכל אפרת, *מדברים שתיקה*, (ירושלים: מאגנס, 2015), עמ' 15.
4. שם, עמ' 37.
5. A. Sabbadini, "Listening to Silence", *British Journal of Psychotherapy*, **7**, 1991, pp.406-415.
6. J. Lacan (Seminar 1969-19790) *Book XVII: The Other Side of Psychoanalysis* (Jacques-Alain Miller, ed.), (Norton, New York 2006).
7. *מדברים שתיקה*, עמ' 98.
8. יהושוע סובול, *שתיקה*, (בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2000).
9. *מדברים שתיקה*, עמ' 321-322.
10. Susan Sontag, "Aesthetics of Silence" http://opasquet.fr/dl/texts/Sontag_Aesthetics_of_Silence_2006.pdf